

HOTARUL ȘI SEMNELE DE HOTAR ÎN SATUL TRADIȚIONAL*

Varvara BUZILĂ

1. Argument

Spațiul, în accepția lui Jacques le Goff, este cel mai important loc de întâlnire între omul biologic și omul social, fiind „eminamente cultural, variabil în funcție de societăți, de culturi și de epoci”¹. Problema preluării pământului în stăpânire de către om de la natură, cea a percepției și valorizării spațiului de către societăți este una fundamentală pentru cercetarea culturii tradiționale. Purtătorul acestei culturi se confundă încă în mare parte cu mediul natural în care locuiește și de care depinde, este încă foarte integrat în neamul său, care constituie rețeaua relațiilor sociale, comunică cu lumea încă foarte emoțional și afectiv, reflectă în imagini, iconic asupra lumii, naturii, cosmosului². În acest sincretism, delimitarea unui spațiu, pentru a fi culturalizat, activează întreaga paradigmă a culturii, ceea ce lărgeste câmpul de investigație al cercetătorului interesat de problematica hotarelor.

Hotarul este un mijloc generalizat de delimitare a unui spațiu stăpânit. Este marginea unui spațiu cultural. În ansamblul problemelor pe care le implică, el se pretează unei cercetări etnologice. Interesul manifestat față de domeniu în alte țări³, necesitatea de a ne sincroniza la

* Acest studiu a fost publicat în „Buletinul științific” al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău, vol 1 (14), serie nouă, Chișinău, 2004, p. 27-55. Apare și în **A.M.E.M.** în urma încheierii unui protocol de colaborare cu Muzeul Național de Etnografie din Chișinău, protocol care prevede publicarea simultană în revistele de specialitate ale celor două muzee a unor studii sau materiale demne de interesul specialiștilor de pe ambele maluri ale Prutului.

¹ Jacques le Goff, *Imaginarul medieval. Eseuri*, București, Editura Meridiane, 1991, p. 179.

² Ideile lui F. Klix privitoare la gândirea arhaică specifică purtătorilor culturii arhaice, într-o anumită măsură, rămân valabile gândirii și culturii tradiționale. A se vedea: F. Klix, *Pobujdaiușciesea myșlenie. U istokov celoveceskogo intellecta*, Moscova, 1983, p. 152-155.

³ A se vedea: Bjorn Thomassen, *Border Studies in Europe: Szmbolic and Political. Boundariees, Anthropological Perspectives*, în „Europaea. Journal des Europeanistes”, Cagliari, 1996, II-1, p. 37-48; Piero Vereni, *Boundaries, Frontiers, Persons, Individuals: Questioning „Identity” at National Borders*, în aceeași publicație, p. 77-89 și următoarele.

un proces științific de o mai mare deschidere⁴, motivează apariția prezentului studiu. Din cele câteva tipuri de hotare cunoscute – între state, între pământurile domnești și cele mănăstirești, între moșiile localităților și moșiile familiale – ultimele două ne vor interesa cu precădere în acest studiu, acestea fiind mai puțin cercetate în complexitatea manifestărilor cultural-istorice pe care le-au implicat. Abordarea acestora din perspectivă etnologică ar putea oferi noi argumente privind dimensionarea simbolică a spațiilor în raport cu fixarea juridico-administrativă a hotarelor.

Stabilirea hotarelor, respectarea și încălcarea lor, la fel ca structurarea formelor și fenomenelor culturale în anumite cadre spațiale, au fost și rămân probleme de actualitate pentru toate societățile și un domeniu foarte generos pentru cercetare. Hotarul este o componentă de modelare a spațiului, iar în procesul culturalizării sau socializării spațiului, acesta capătă însemne simbolice. „Din momentul în care este structurat, făcând obiectul unei ordonări care va înscrie în structurile sale reprezentarea sistemelor sociale, spațiul devine simbolic”⁵. Are dreptate Daniela Roventa-Frumușani când susține că experiența spațiului este o veritabilă traversare semiotică, inclusiv sub forma terenurilor posedate⁶. Hotarele, frontierele, ca și totalitatea faptelor ce capătă rosturi deosebite în spațiul delimitat de ele, sunt rezultatul unei activități de ordin semiotic, funcționează în context semiotic și se pretează unei abordări semiotice.

Prin acest studiu ne propunem să elucidăm valoarea simbolică și diferențială a hotarelor în cultura noastră, urmărind însemnele lor pe parcursul ultimelor sute de ani. Ni se pare relevant să încercăm a cerceta comportamentul de marcare a spațiului, ca pe un sistem comunicativ. Pentru că, potrivit lui B. Lamizet, „a da sens spațiului înseamnă a trasa frontiere care separă teritoriile între ele (...). Inventarea teritoriului de către oameni corespunde într-un fel socializării spațiului, înscrierii spațiului în structurile simbolice prin care el devine nu doar o formă, ci o formă dotată cu sens”⁷. Spațiul, ca realitate culturală, este perceput printr-un sistem corelat de determinative, aflate în opoziție binară. Referindu-se la înțelegerea lui în evul mediu, Jasque le Goff remarcă, pe

⁴ Pierre Bonte, Michel Izard, *Dicționar de etnologie și antropologie*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 687-689.

⁵ Bernard Lamizet, *Les lieux de la communication*, Liege, Armand Colin, 1992, p. 258.

⁶ Daniela Roventa-Frumușani, *Semiotică. Societate. Cultură*, Iași, Institutul European, 1999, p. 207.

⁷ Bernard Lamizet, *op. cit.*, p. 262.

lângă păstrarea actualității opoziției stânga-dreapta, sporirea interesului pentru împărțirea lui în opozițiile sus-jos și interior-exterior⁸. Ultimele două perechi de opoziții sunt de referință în stabilirea hotarelor.

În sistemul de valori propriu culturii tradiționale, pământul era situat în vârful ierarhiei valorilor, era cel mai de preț obiect transmis ca moștenire, primit ca dar sau cumpărat pe bani grei. Cercetătorul vechilor cărți domnești de miluire și de danie, dar și a celor de întăritură, a zăpizilor rămâne impresionat de practicile prin care satele de altădată își legalizau și protejau moșiile. Arhivarul care investighează dosarele voluminoase ale proceselor juridice privitoare la litigiile latifundiare, constată că ele sunt doar o mică parte din mărturiile neconținutelor neînțelegeri privitoare la împărțirea pământului și respectarea hotarelor. S-ar putea ca acest proces să fie firesc într-o țară ale cărei bogății esențiale erau solurile, iar oamenii țării se sincronizau ritmurilor vegetaționale ale pământului, în virtutea mentalității tradiționale de care aminteam la începutul studiului. Spre deosebire de alte țări europene, unde acest proces și-a pierdut din intensitate mult mai înainte, țăranii de la noi au păstrat această relație cu pământul până la mijlocul secolului al XX-lea. Ea s-a schimbat în timpul gospodăririi colective a pământului din a doua jumătate a secolului al XX-lea.

O cercetare de teren desfășurată de Societatea de Etnologie în acest scop în satele Republicii Moldova a demonstrat că în ultimii 15 ani, în timpul reformei agrare, s-a produs o nouă mutație în această relație. Redescoperit ca valoare prin anii '90, în debutul reformelor sociale, mai târziu pământul s-a devalorizat. Cei care și-au obținut cota de pământ, neavând tehnica necesară pentru a asigura aplicarea tehnologiilor moderne, n-au reușit să-l gospodărească adecvat. Drept rezultat, pământul a fost dăruit până și oamenilor din afara familiilor, dat în arendă doar pentru o parte din recoltă sau vândut pe prețuri simbolice. Pământul nu mai este prețuit la valoarea reală. În cel mai bun caz, este lucrat nu pentru recoltele pe care proprietarii ar trebui să le obțină, cum ar fi firesc în mileniul III, ci pentru că, în virtutea străvechii, exemplarei relații a omului cu natura, „pământul trebuie îngrijit”, trebuie arat, semănat, cultivat, prășit. În viziunea sătenilor mai în vârstă, cei care sunt majoritatea proprietarilor de pământuri, „e rușine, e păcat să lași pământul nelucrat, în parajină”. Dar, deși pentru unii săteni, el rămâne a fi singura sursă de existență, continuă să fie

⁸ Jaques le Goff, *op. cit.*, p. 179-180.

lucrat, de obicei, numai pentru întreținerea necesităților familiei. Uneori, este înțeles ca o povară și lăsat să pârlogească. Cei care au rămas să gospodărească pământul în colectiv, fie că la sfârșit de an primesc foarte puțin din recoltele obținute, fie că nu au venituri, dar dimpotrivă, rămân cu datorii, în urma folosirii utilajelor moderne la executarea lucrărilor agricole. Și doar foarte puțini proprietari de pământ au reușit să mențină rostul pământului. În cercetarea de teren, concomitent cu atestarea acestor aspecte contemporane ale relației omului cu pământul, au fost relevate și altele, mult mai profunde ca temporalitate, care vizează modelul tradițional al interdependențelor dintre comunitate și natură. La cele din urmă ne vom referi cu precădere.

Pe parcursul cercetărilor de teren, am întâlnit stâlpi de piatră aflați în largul câmpurilor, în lungul drumurilor, în păduri sau pe crestele dealurilor; rostul acestora localnicii nu și-l mai aminteau. Doar numele lor, cel mai adesea, *stâlpi* sau *pietre* cu care erau amintiți în comentariile acestora, toponimele locurilor unde se aflau – *La brazdă*, *Pe hindichi*, *La hotar* – trimiteau indirect la faptul că ar putea fi stâlpi de hotar. I-am documentat în conformitate cu rigorile unei cercetări de teren, filmându-i, fixându-le toate semnele și înregistrând povestirile oamenilor în vârstă despre ei. De cele mai multe ori, așa cum se obișnuiește în asemenea cazuri, locuitorii fie că nu știau de când sunt și la ce au servit stâlpii, fie că, cei mai zeloși, improvizau careva legende motivatorii, conform unor stereotipuri care circulă în mediul rural. Puținele texte și imagini păstrate pe fețele acestor stâlpi, chiar și descifrate, nu sunt prea relevante pentru a argumenta funcțiile lor. Este necesară o interpretare complexă pentru a le pune în valoare. Am căutat să identificăm în investigațiile de teren cât mai multe mărturii privind hotarele. Informatorii cu care am discutat posedau în mod pasiv informațiile solicitate, își aminteau foarte vag despre hotare din spusele bunicilor și părinților lor. Din aceste considerente ni s-a părut oportun să abordăm problematica hotarelor și a semnelor de hotare.

2. Sursele și problematica

Dat fiind acest decalaj între patrimoniul atestat și memoria colectivă, în procesul de documentare asupra temei am considerat oportun să recurgem și la alte categorii de surse care s-au completat sub raport temporal, informațional și funcțional. Cele mai vechi dintre ele, cele mai complexe și mai constante pentru toată perioada cercetată sunt documentele scrise: cărțile domnești de danie, de întăritură și de

hotărnicie. Corpusurile de documente: *Documente basarabene și Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenesti*⁹ permit urmărirea evoluției fenomenului hotărniciei pe parcursul mai multor secole.

O altă sursă importantă pentru studiu au constituit-o stâlpii de hotar identificați în timpul cercetărilor de teren și imaginile lor descoperite în arhive. Am beneficiat în acest sens de colecția fotografică a arhitectului Eugen Bâzgu, câteva dintre acestea prezentându-le în studiu. În general, nu există prea multe imagini, dar cele devenite accesibile ne-au oferit importante repere imagistice. Aceste semne au intrat în atenția cercetătorilor la sfârșitul sec. al XIX-lea. Chestionarele lui Bogdan Petriceicu Hasdeu și Nicolae Densușianu solicitau informatorilor răspunsuri la multe întrebări privind marcarea, respectarea hotarelor, obiceiurile practicate la reconstituirea vechilor însemne¹⁰. Programele de cercetare etnografică aplicate în spațiul nostru cultural în anii '70-80 ai secolului al XIX-lea cuprindeau și întrebări referitoare la existența diferitor monumente, numite pe atunci antichități, între care figurau și stâlpii de piatră. Descrierile realizate în baza acestor programe au atestat stâlpi sau cruci care conțineau înscriseri sau imagini mai neobișnuite pentru contemporani, dar nu au luat în considerare stâlpii simpli de piatră care erau mai numeroși și serveau ca semne de hotar¹¹.

Raportul lui Iacob Ebergardt despre vechii stâlpi, pietre funerare și morminte, elaborat în 1918, în baza răspunsurilor la chestionare, prezintă aceste obiecte în ipostaza de supraviețuiri, fără a se face referire la multiplele funcții ale acestora, între care se afla și cea de a hotărnicie. Totuși, din lista sumară vom selecta câteva exemple care se pretează, după noi, a fi și stâlpi de hotar: aproape de Cubolta, pe o movilă este o piatră; nu departe de Cobâlea Veche, între cele două șanțuri paralele s-a dezvelit o

⁹ L. T. Boga, *Documente basarabene*, vol. V-XX, Chișinău, 1928-1938; **M.E.F.**, vol. I-VIII, Chișinău, 1961-1998.

¹⁰ B. P. Hasdeu, *Obiceiurile juridice ale poporului român*, București, 1878, passim; N. Densușianu, *Despre tradițiile istorice și autenticitățile țărilor locuite de români*, București, 1893, passim; Adrian Fochi, *Datini și eresuri de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, Editura Minerva, 1976, p. 137-138.

¹¹ *Cele 32 manuscrise din Basarabia*, Chișinău, 1884. A șasea întrebare din chestionar se referea la aceste antichități. Biblioteca Academiei de Științe a Ucrainei, Secția Manuscrise, Fond Y; despre ele, vezi: Alexandrina Matcovschi, *Din preocupările folclorice ale Societății de Istorie și Antichități din Odessa*, în „Limba și literatura moldovenească”, 1977, nr. 1; Olga Luchianet, *Russkie issledovateli i moldavskaja nauka v XIX-naceale XX v*, Chișinău, Editura Știința, 1986, p. 34.

piatră cu cruce, fără inscripții; la răsărit de satul Puținței, din pământ a fost dezgropată o piatră; aproape de Sireț sunt trei pietre; lângă Seliște (în vecinătatea Boldureștilor) au fost atestate câteva asemenea pietre vechi; la Ghidighici și mai jos de acest sat sunt doi stâlpi cu inscripții; la fel sunt și pe moșia Mireni; aproape de Cărnățeni stă un stâlp cu inscripții necunoscute; lângă Cruglic și Jevreni, este câte un stâlp; la Feștelita au fost patru asemenea stâlpi, dar a rămas unul, pe celelalte le-au luat oamenii¹².

O a treia categorie de surse documentare o alcătuiesc planurile topografice și hărțile vechi de hotărnicie. Ele constituie o invenție mai târziu aplicată în spațiul nostru, dar foarte utilă pentru a fixa pe hârtie o anumită situație a împărțirii pământului cu ajutorul hotarelor. Realizarea planurilor topografice și hărților constituie un proces semiotic prin excelență, ceea ce presupune stăpânirea unor tehnici evaluate de transpunere codificată a caracteristicilor geografice, naturale și antropogene ale pământului, după anumite semne și convenții general acceptate, pe o suprafață redusă la minim. Colecția de hărți a Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală, cuprinzând mostre începând din 1800 și terminând cu prima jumătate a secolului al XX-lea, a constituit un reper în cercetarea acestei practici de semiotizare și decodare¹³.

Despre tradiția hotarelor din spațiul nostru cultural au fost publicate câteva studii importante, fiecare dintre ele abordând anumite sau mai multe aspecte din complexitatea acestui domeniu. La începutul secolului XX, când împărțirea și respectarea hotarelor dintre moșii focaliza intens trăirile colective, I. Brăescu a analizat practicile de măsurare și împărțire a pământului¹⁴. Câțiva ani mai târziu, George Fotino a prezentat, în contextul dreptului cutumiar, obiceiurile practicate la fixarea hotarelor¹⁵. H. H. Stahl a desfășurat și nuanțat cadrul problemei în context socio-istoric¹⁶. Romulus Vulcănescu a luat în dezbateri unele aspecte semnificative ale marcării hotarelor și formele

¹² Jacob Ebergard despre vechii stâlpi, pietre funerare și morminte, în *Pamiatniki stariny – ili arheologhiceskije nahodki v Bessarabii*, Chișinău, 1918.

¹³ Colecția cuprinde 154 de piese.

¹⁴ I. Brăescu, *Măsurătoarea pământului la români din vechime până la punerea în aplicare a sistemului metric*, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, București, 1913, p. 65-137.

¹⁵ George Fotino, *Încercări de vechi drept românesc. Obiceiuri la fixarea hotarelor*, Craiova, 1925, passim.

¹⁶ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, București, 1958, p. 119-123.

juridice de perpetuare a tradiției hotarelor¹⁷. Ampla monografie *Satul în Moldova feudală. Instituțiile*, acoperă cadrul enunțat al domeniului, analizând componentele de organizare și funcționare ale satelor, instituțiile și reprezentanții lor care îi reglementau activitățile. Din această perspectivă, autorul cercetează și probleme din domeniul hotărnicirii¹⁸. Gheorghe Burlacu a recuperat cercetării un domeniu foarte important al marcării hotarelor – utilizarea bourului ca stemă a Moldovei în delimitarea moșiilor, dar și pământurilor Țării Moldovei¹⁹.

Aceste lucrări valoroase și complementare s-au dovedit a fi insuficiente pentru a putea răspunde la întrebările apărute în urma cercetării mărturiilor vremii, ceea ce ne-a îndemnat să formulăm problematica acestui studiu. Totodată, ele ne-au ajutat să construim prezentul demers. El este adresat cititorului interesat care fie caută răspunsuri la anumite întrebări privind problematica satului tradițional și a hotarelor lui, fie încearcă să determine noi probleme de cercetare ale domeniului. De asemenea, pentru că devine tot mai sesizabilă lipsa studiilor cuprinzătoare privind tradiția locuirii în spațiul nostru, practicile de asimilare a teritoriilor, de adaptare și integrare a comunităților în mediul natural, gospodăria, locuința, dar și ocupațiile agricole. Deocamdată, în tradiția științifică din Republica Moldova s-a dat prioritate cercetării unor teme înguste, care fragmentează cultura tradițională, evitându-se cele complexe, care ar fi vizat ansamblul ei. Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, prin profilul său și prin programele sale științifice, focalizează direct aceste probleme, încercând să cuprindă acest câmp de cercetare.

O posibilitate sigură de a apropia cercetarea de aceste obiective o constituie monografiile satelor. Au fost elaborate multe monografii ale satelor de la noi în perioada interbelică și în a doua jumătate a secolului al XX-lea, însă autorii lor s-au referit prea puțin la domeniul hotarelor. De curând, Mihai Gribincea, într-o lucrare despre istoria satului Mingir, a specificat practicile de demarcare a hotarelor și cele de vindere/cumpărare a moșiilor²⁰.

¹⁷ Romulus Vulcănescu, *Etnologie juridică*, București, 1970, p. 149-165, 183-196.

¹⁸ Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova feudală. Instituțiile*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.

¹⁹ Gheorghe Burlacu, *Bourul Moldovei – semn de hotar*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, tom. XXXI, Iași, 1991, p. 517-543.

²⁰ Mihai Gribincea, *File din istoria satului Mingir (De la prima atestare documentară până la Marea Unire)*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 2 (58), aprilie-iunie, Chișinău, Civitas, 2004, p. 65-95.

3. *Marcarea hotarului: de la repere naturale la cele antropice*

Din perspectivă mitologică, conștiința populară idealizează o vreme când omul a primit de la Dumnezeu atâta pământ cât putea cuprinde, cât putea lucra, ca să se hrănească. Pe atunci nu existau hotare.

În accepție istorică, la începutul delimitării teritoriale dintre state au fost folosite ca însemne de hotar reperele naturale. „Natura a trasat cu o mână grosolană, dar fermă, proiectul istoriei omului și al revoluțiilor sale în liniile munților pe care i-a ridicat și ale fluviilor pe care le face să coboare din vârfurile lor. Mările, munții și râurile sunt limitele cele mai naturale ale națiunilor, obiceiurilor, limbilor, regatelor, tot atât cât și ale teritoriilor și, chiar în cele mai mari revoluții umane, ele au fost directoare sau hotarele istoriei lumii”²¹. Țările care și-au fixat hotarele cu ajutorul munților, mărilor sau râurilor mari, înscriindu-se în mărginirea acestora, au reușit, în mare parte, să și le mențină peste veacuri. Invers, când s-a luat drept hotar un reper natural mai ușor accesibil, el a fost neglijat în procesul de stabilire a noilor hotare.

Un exemplu elocvent în acest sens poate fi cazul vechii Basarabii, care, geografic, era amplasată la sud-estul Moldovei. Mihai Eminescu, reproducea verbal hotarele ei pe hartă: „Trage o linie curmezișă de lângă Nistru, de la Bender, până la vârful lacului Ialpuș la Bolgrad, până la Reni, pe Dunăre, în sus până la Chilia, a treia lature, apoi luând malul Mării Negre până la Cetatea Albă la gura Nistrului, a patra lature; apoi în sus, pe Nistru, de la Cetatea Albă până la Bender, a cincea lature. Numai pământul cuprins între aceste cinci linii s-a numit cu drept cuvânt Basarabie, tot ce-i deasupra – e Moldova curată, războtată de la 1812 încoace”²². Conform Tratatului ruso-turc din 1812 de la Paris, anume această Basarabie urma să fie anexată la Imperiul rus, ca despăgubire pentru faptul că acesta a purtat războaiele ruso-turce în sud-estul Europei. Dar, Rusia a extins hotarele teritoriului numit „Basarabia”, până a cuprins de cinci ori mai mult pământ decât prevedea tratatul. În realitate, granițele noii gubernii au fost lărgite până la limite naturale distincte – râurile Prut și Nistru, Marea Neagră.

Ca vechime, practica marcării hotarelor este premergătoare primelor cărți domnești păstrate. Ea rămâne în custodia culturii orale. Cele mai vechi dintre documente specifică despre hotarele satelor: „Și îi întărim hotarele vechi, pe unde au fost din veac”; „Iar hotarul (...) să fie

²¹ Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Humanitas, 2000, p. 203.

²² Mihai Eminescu, *Opere*, vol. X, București, 1989, p. 58.

după hotarele vechi, pe unde din veac au folosit” sau „după hotarele cele vechi, pe unde au umblat din vechi”, „pe unde au ținut din vechi”²³. Deci, în timpul elaborării acestor acte (sec. XV-XVI) satele erau destul de vechi și aveau hotare neschimbate de veacuri. Micile intervenții (danii, schimbări, iar ulterior și cumpărări) produse în interiorul lor, nu afectau marele hotar al moșiei satului. Satele continuau să-și administreze posesiile – „după a lor vechi hotare”. În prima jumătate a sec. al XV-lea deja hotarele majorității satelor se stabiliseră, dar între ele mai erau unele „locuri de pustiu” și numai foarte rar câteva sate ieșeau la un hotar. Doar sporadic se stabileau noi hotare²⁴.

În modul de locuire a terenurilor de către comunitățile sătești persista un echilibru, o măsură, cunoscută și respectată de toată lumea. Ea apare cel mai elocvent în documentele prin care domnitorul Moldovei dăruia în sec. al XV-lea slugilor sale credincioase „locuri pustii”, adică cele din stăpânirea domnească, „ca să-și așeze sat” / „să-și facă sat”. Și atunci hotarul trebuia „să fie cât poate folosi de ajuns un sat” / „cât poate cuprinde un loc de sat cu așezare” / „cât va putea folosi un sat din plin”²⁵, „cât vor putea folosi aceste sate să întemeieze îndestul” sau „cât va fi de ajuns să locuiască două sate”²⁶, măsura rămânând valabilă și când se renovează săliște: „hotarul (...) să fie cât se vor putea hrăni din destul două sate”²⁷.

Cât de mari erau aceste pământuri? După informații mai vechi, „mărimea vetrei satului se stabilea prin tragerea cu arcul de la stâlpul așezării în toate direcțiile. Reperele obținute prin căderea săgeții erau unite printr-o brazdă de plug”²⁸. Astfel vatra satului tindea să fie rotundă. Și moșia lui, care înconjura vatra, avea aceeași formă. Mărimea moșiei satului, era egală cu suprafața pe care reușea s-o înconjoare un om călare sau pe jos în timp de o zi sau de o zi și o noapte. Mențiuni despre aceste practici se regăsesc în narațiuni populare – oamenilor li se da atât pământ cât puteau să înconjoare cu calul din răsăritul soarelui și

²³ M.E.F., vol. I, 1432-1442, p. 2; dar și în continuare: 1435, p. 2-4; 1443, p. 10-12; 1528, p. 34-35; 1528, p. 37, 39-41; 1528, p. 43; 1528, p. 49; 1537, p. 69-70; 1555, p. 74-75; 1560, p. 80; 1570, p. 83; 1573, p. 143-144; 1598, p. 159.

²⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 78.

²⁵ *Ibidem*, 1507, 1535, p. 223, 270; *ibidem*, vol. I, 1507, p. 24-26; 1529, p. 45.

²⁶ *Ibidem*, 1552, p. 65.

²⁷ *Ibidem*, 1552, p. 59; Gheorghe Ghibănescu, *Impresii și note din Basarabia*, Chișinău, Civitas, 2001, p. 252-253.

²⁸ Ion Ghinoiu, *Comentarii etnografice asupra fenomenului de „întemeiere” a așezărilor*, în R.E.F., nr. 2, București, 1979, p. 200-202.

până în apusul lui²⁹. Unele sate și-au format moșia cu ajutorul unui om ales de comunitate care căra din centrul satului spre hotare un sac cu pământ. Locul unde se oprea, era considerat marginea moșiei satului. Conform altor informații, hotarul moșiei satului era stabilit, în locurile unde nu se mai auzea toaca de lemn bătută în mijlocul vetrei lui³⁰. În Codrii Moldovei, oamenii își făceau vatră largă de sat în pădure, „o înconjurau cu hindichi și gard de nuiele, zăhătuit pe unele locuri, a cărui urmă se vede și azi”, scria la începutul secolului al XX-lea Gheorghe Madan. „Gardul avea patru porți dinspre cele patru părți a lumii și la fiecare poartă sta câte un străjer³¹. Conform unei tradiții generalizate, la porțile țarinei erau răstigniri din lemn sau piatră și ori de câte ori brazda era întretăiată de drumuri, în acele locuri se puneau răstigniri. Riturile de invocare a ploii sau de îndepărtare a fenomenelor nedorite se săvârșeau obligatoriu la aceste răstigniri.

La Ermoclia, Ștefan Vodă, s-a păstrat credința că „pe vremuri nu se împărțeau pământurile într-un sat până nu se făcea biserică. Așa era datina. Satele care nu aveau biserică, nu aveau nici brazde, aveau pământ pe care-l lucrau împreună. Brazda-i hotarul satului. Înjugau 3-4 perechi de boi și trăgeau brazda satului. Oamenii mai în stare duceau boii pe brazdă³². Mai multe rituri privind trasarea brazdei satului la întemeierea lui oferă A. Fochi: plugul era tras „de doi boi negri, gemeni” și „oameni sau băieți tot gemeni”, cu scopul de a fi „apărat de ciumă, holeră, grindină, cotropire³³”.

Peste această brazdă nu era permis să se treacă. Interdicția este de ordin general. Peste nici un hotar nu se permite trecerea în mod obișnuit. Brazda, hotarul, hindichiul, ca și gardul sau orice alt cerc imaginat, având funcții de apărare, adică de închidere a oricărei treceri, puteau fi trecute numai ritual. Când alaiul nunții care se ducea la mire în sat ajungea la brazdă, flăcăii din satul fetei cereau acestuia răscumpărarea miresei. Nu se dă de pomană peste gard, hat, margine, altfel pomana nu ajunge la destinatar pe lumea cealaltă. Hotarul n-ai voie să-l ari, pentru că face parte din reperele stabilității lumii; de pe hotar, ca din cimitir, n-ai voie să iei nimic.

Toți locuitorii trebuiau să-și așeze gospodăriile în interiorul vetrei

²⁹ *Cât îi Maramureșul*, Chișinău, Editura Știința, 1993, p. 221.

³⁰ Ion Ghinoiu, *op. cit.*, p. 202.

³¹ Gheorghe Madan, *Văzute și trăite*, Chișinău, 1989, p. 174.

³² Com. Ermoclia, Ștefan Vodă, inf. Florea Fănache, născut în 1929.

³³ A. Fochi, *op. cit.*, p. 137.

satului, ca să fie sub protecția brazdei. Centrul acestui cerc și al satului era stâlpul satului, considerat și buric al pământului. Această formă rezultă din modul omului de a percepe întinderile orizontului și a fost perpetuată prin vechile rituri de întemeiere a localităților³⁴. Cercul conferea spațiului funcții apotropaice. Ca să-și păstreze aceste proprietăți sacre, brazda satului era reactualizată la Anul Nou și în timpul epidemiilor³⁵, odată cu ea reactualizându-se întregul spațiu cultural al localității.

Dintre toate semnele de hotar, satele au păstrat în memorie cele mai multe fapte despre brazdă, poate de aceea brazda se confunda cu hotarul și era adeseori reîmprospătată. Toponimele *La brazdă* sunt foarte răspândite pe întreg teritoriul Basarabiei, dar mai ales la șes, în partea de sud-est (raioanele Anenii Noi, Căușeni, Căinari, Ștefan Vodă, Cimișlia). La sud-vest e mai frecvent utilizat toponimul *Hindichi* (în raioanele Vulcănești, Cantemir, Cahul, parțial Leova). Iar la nord apare mai des toponimul *Șanț*, deși au rămas în uz și celelalte două. La Lipnic, hotarele moșiei treceau pe Cubolta, în alte locuri hotarul era însemnat cu un hândichi (șanț). Erau hindichiuri săpate de la podul Cernoleucii până la Săliște. Hotarul era păstrat strict³⁶. La brazda dintre două sate, în locul unde aceasta era întretăiată de drum, se puneau răstigniri din lemn sau piatră. Între satul Căușenii Vechi și orașul Căușeni există și acum toponimul *La brazdă*. Mai recent, un întreprinzător și-a deschis pe locul unde drumul întretaie brazda dintre aceste localități o cafenea, numind-o *La brazdă*.

Conform unei credințe generalizate, ca să plouă, preotul, împreună cu enoriașii din toate satele megieșe, făceau înconjurul moșiei satului pe brazdă sau pe hotar ori trebuiau să înconjoare cel puțin două hotare pentru a atrage ploaia³⁷. Se credea că pe brazdă, hotar, hat sălășluiește necuratul, dansează Rusaliile, iar dincolo de ele sălășluiesc fiarele sălbatice, balaurii, ielele, demonii bolilor și duhurile rele³⁸.

³⁴ *Ibidem*. A se vedea și Ion Ghinoiu, *op. cit.*, p. 200-204. Andrei Oișteanu, *Mithos and Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, București, Editura Nemira, 1997, p. 153-164.

³⁵ A. Fochi, *op. cit.*, p. 137; Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p. 153-164; „La vreme de boale rele, molipsitoare, să se tragă brazda împrejurul satului cu doi boi de gemene și boala nu se mai apropie de sat niciodată” – inf. Petru Matei, Suciulucani, Bălți, A.F.A.R., caiet 475.

³⁶ Com. Lipnic, Ocița, inf. Nicolae Dub, născut în 1911; înregistrare Dumitru Harabagiu, 1992.

³⁷ *Cornova*, Chișinău, Editura Museum, 2000, p. 189.

³⁸ „Acolo să nu șezi, să nu dormi” – Elena Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român*, vol. I, București, 1998, p. 363; H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 176-177; despre Rusalii – Vasile Grosu, *Talmaza – creații folclorice*, Chișinău, 2003, p. 76-77.

Este aproape imposibil să redescoperi astăzi în planurile moșiilor satelor hotarul străvechi imaginat ca un cerc, ceea ce este firesc la distanță de secole. S-a schimbat modul de a ara câmpul, care demult nu mai formează margini rotunde, ci laturi drepte, pentru că se ară de-a lungul câmpului. Concomitent, ele au fost remodelate și sub impactul modalităților de fixare pe hârtie a moșiilor. Deja în secolul al XIX-lea, figurile geometrice dominante în planurile topografice sunt dreptunghiul și triunghiul. La compararea planurilor topografice ale localităților se observă fărâmițarea sau permanenta frângere a liniei hotarelor din centrul și nordul republicii, ca urmare a îndelungatei lor istorii și menținerea unor drepte lungi pentru crearea unor dreptunghiuri alungite în satele de la sud, în special în cele ale coloniștilor, ca rezultat al împărțirii pământurilor în 1818-1828 în Bugeac. Unde au fost inevitabile, au fost luate ca semne de hotar Valul lui Traian, cursul râurilor, drumurile comerciale, dar, de cele mai multe ori, mâna cartografului a fixat sigur suprafețe mari, ușor de măsurat, pentru că coloniștii au fost împroprietăriți dintr-o dată cu suprafețe mari – 5 ha. În urma studierii colecțiilor de planuri s-a observat că liniile de hotar ale moșiilor tind să fie cât mai rectilinii.

Semnele folosite de către comunități pentru a demarca hotarul erau naturale sau artificiale, mai mult sau mai puțin rezistente³⁹. În evul mediu, după exemplul hotarelor țării, și pentru demarcarea hotarelor dintre sate erau folosite la început însemnele naturale de caracter durabil: râurile, dealurile, stâncile, văile sau cele mai puțin rezistente: pădurile, arborii, heleșteiele, iazurile, care ieșeau în evidență pe linia de marcă. Deja în primele documente ale secolului al XV-lea, grație străvechii locuiri a pământurilor, erau destul de frecvent utilizate și semnele artificiale: prisăcile, drumurile, podurile, fântânile. Mai târziu, încep a fi luate ca semne mobilele, brazdele, valurile, pietrele și copacii de hotar etc.

Vechile hotare erau verificate începând de la *capul moșiei de sus sau de jos*, apoi se urmărea, de obicei, hotarul pe linia de răsărit, miazăzi, unde se puneau *pietre de fund* (de cotitură a liniei hotarului) până se ajungea la locul de început, unde era *cheutoarea moșiei*, adică se încheia hotarul. Se respecta, în acest mod, mișcarea firească a soarelui. Prin sincronizarea acestor direcționări, se dorea asigurarea bunului mers al lucrărilor, durabilitate în timp. *Piatra cheutoare* avea însemne la părțile care corespundeau direcțiilor unite. Uneori, piatra

³⁹ Nicolai Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. I, București, Editura Anima, 1996, p. 69-71.

încheia mai multe moșii. Spre exemplu, la gura văii Peresecinii era o *piatră-cheutoare* a patru moșii, în alt loc erau trei *pietre-cheutoare*. În documente apar și câteva *pietre-cheutoare* într-un singur loc. *Stâlpul cărăușului* (fig. 1) din apropierea satului Rogojeni are însemne și pe latura îngustă, ceea ce-l face să semene cu o *piatră-cheutoare*.

Am încercat să reconstituim, ca exemplu, semnele de hotare într-un spațiu concret și ne-am oprit la cel format de localitățile Trebujeni, Butuceni, Morovaia și Mașcăuți în baza cărților domnești, planurilor topografice, cărților de hotărnicie și atestărilor de teren. În cărțile domnești mai vechi la care vom face referință, modul de desemnare a hotarului este foarte vag. Cartea de întăritură hotărnică Stogiște (1576): locul se afla la răsărit, în fața satului Golăești,

Fig. 1. Stâlpul cărăușului;
Rogojeni, Florești

„unde merge locul spre Lucașeuca și unde cade Lucașeuca în Răut, și în fața Lucașeuca, la gura Ivancei, iar de acolo la asfințit, și de acolo la obârșia Ivăncii, și de la obârșia Ivăncii în dreptul locului de sub făget, și de acolo pe sub făget la vale, unde se împreună hotarul cu Mașcăuții dinspre asfințit, cu loc de moară, unde se numește moara lui Mihăilaș”⁴⁰. La fel de sumar apar descrierile localităților Trebujeni (1591) și Golăești (1603), „alt loc la capătul peșterilor, mai sus de Orheiul Vechi, unde cade drumul spre Orhei în Răut, pe din sus de chișinăul din stâncă, de cea parte a Răutului dinspre Nistru”⁴¹. Ca mărturie fie a acestei departajări, fie a uneia de mai târziu, pe marginea stâncii a rămas încastrat un stâlp de mai puțin de un metru înălțime, cu un semn, „III”, imprimat pe una din fețele lui late. În zăpisul de danie de la 1667 al lui Dionisie Portărescu se află o precizare privind pământurile dăruite: „din moșia satului, din vaduri de mori pe râul Răut, din pământuri arabile și fânaș, peșteri, stânci din jurul satului Trebujeni”⁴². Dar la 1668, când s-a încercat precizarea hotarului săliștii

⁴⁰ M.E.F., vol. I, p. 92-93.

⁴¹ *Ibidem*, p. 150-151.

⁴² *Ibidem*, vol. VI, 1677, p. 103.

Peștere nu s-a mai reușit⁴³. Lipseau prea multe dovezi ale hotarelor și oameni care să le fi memorizat.

Mult mai amănunțit apare descris hotarul moșiei Mașcăuți, la 1616. Din cauza invaziei tătarilor s-au pierdut vechile documente pe care localnicii le aveau de la Ștefan voievod cel Bătrân și boierii hotarnici au hotărnicit ocina Mașcăuți „după hotarele vechi din jur și după împărțeala lor”⁴⁴. Au identificat hotarul după multe vechi pietre de hotar, văile pâraiașelor, drumuri, poduri, mori, copaci, fântâni, pădure, râpă, mormintele tătarești, altarul vechii biserici, cursul Răutului etc. Documentul amintește altarul bisericii de piatră de lângă caravan seraiul promontoriului Peștera (Orheiul Vechi) sau, mai drept, ruinele ei. Mai jos de ea, în locul numit de săteni *Țintirimul cailor*, a stat o piatră de hotar până prin anii '70 ai secolului al XIX-lea. Aceasta avea o singură cruce, pe latura de răsărit, adică din direcția de unde venea hotarul.

Un document de la 1617⁴⁵, vizând aceeași problemă a Mașcăuților, repetă însemnele din documentul precedent, dar apropie toponimele de altele care pot fi regăsite pe un plan al satului Mașcăuți de la mijlocul sec. XIX (anul n-a putut fi identificat din cauza deteriorării ei)⁴⁶. Probabil în cartea de întăritură de la 1616 au fost folosite toponime din documentele străvechi, iar în cea ulterioară ele au fost redactate în conformitate cu cele aflate în uz. Astfel, în loc de podul lui Eftimie apare podul lui Aftene, podul lui Miculcean a devenit podul lui Neculce, fântâna hoțului a devenit a furilor. Confruntând hotarul de pe hartă cu cel semnalat de cărțile domnești, vom observa că el nu s-a schimbat prea mult în decursul secolelor. Pe hartă, pietrele hotarului mare al moșiei satului sunt însemnate cu cerculețe, dar noul hotar al moșiei lui Ion Sârbu are însemnate pietrele de hotar cu același semn grafic, susținut de inscripția „kameni”. Cuvântul apare scris de nouă ori, doar pe o singură latură a moșiei, cea care formează o dreaptă, frântă doar în două locuri. Pe celelalte laturi, care sunt destul de zigzagate, figurează doar semnul grafic al pietrelor de hotar. E greu să afli o motivație de ce măsurătorul de pământ a dublat informația doar parțial, pe o singură latură. Probabil aceasta era cea care avea mai multe probleme, ea fiind cea mai lungă. Vom observa că documentul nu amintește de bouri, ci doar de copaci și se referă cel mai frecvent la

⁴³ *Ibidem*, vol. V, p. 207-208, 211-212.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 297-302.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 324-327.

⁴⁶ Nr. 2983 din colecția Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău.

pietre de hotar vechi, lucru firesc, pentru că locurile sunt bogate în piatră și acest material conferea mai multă rezistență în timp însemnelor de hotar.

Din documentele vremii, rezultă că stâlpii și pietrele de hotar sunt destul de timpuriu intrate în uzul delimitării moșiilor. Important este că cele mai vechi documente denotă deja acțiunea de confirmare a pietrelor de hotar existente, nu de instalare a lor.

Când se puneau stâlpi de piatră ca semne de hotar, sub ei se mai îngropau cărbuni și hârburi sau prund și cenușă – care erau probe sigure că acești stâlpi sunt de hotar. Uneori, doar prezența acestor attribute, în lipsa stâlpilor sau a pietrei, era o probă suficientă că pe acolo trecea linia de hotar. Pietrele fără aceste semne însoțitoare erau numite „viclene”⁴⁷.

În cercetările de teren întreprinse în împrejurimile satului Zamcioji de către protoiereul Emanuil Brihuneț, dintre doi stâlpi de hotar despre care povestesc localnicii, a identificat unul masiv, aflat în sectorul de pădurice dintre Zamcioji și Copileni. Piatra era culcată la pământ și pe singura latura lată, care a putut fi văzută, are scrijelate cinci cruciulițe amplasate astfel ca să formeze o cruce imagină. O mărturie hotarnică a satului Copileni făcută la 10 aprilie 1815 amintește despre fixarea hotarelor în această parte cu pietre⁴⁸.

Din imaginile publicate vom observa că au fost atestate două tipuri de stâlpi de hotar. Primul dintre ele, are două fețe mai late și două mai înguste și atunci fie numai pe părțile late sau și pe acestea și pe cele înguste apar semne. Semnele păstrate mai bine în spațiul nostru sunt cele ale crucii (fig. 2). Fie că ele au fost mai frecvente, fie că oamenii s-au temut de acest semn și le-au scos de la locul lor. În textele vremii apare sintagma „s-au pus hotar cu cruce”. Un stâlp de hotar cu semnul crucii a fost atestat de protoiereul Emanuil Brihuneț în vatra comunei Cortin (Comrat). Localnicii știu rostul stâlpului. Celălalt tip de stâlp nu are fețe prelucrate, este așa numitul

Fig. 2. Stâlp de hotar (?)
de lângă autostrada
Chișinău-Ciniseuți

⁴⁷ L. T. Boga, *op. cit.*, vol. XX (*Mărturii hotarnice*, 1602-1814), p. 6.

⁴⁸ A.N.R.M., Fond 37, inv. 2, U. P. 79.

bolovan de piatră (cei din Roșietici și Căzănești), dar și cei din vetrele satelor Drăslăeni, Brănești, Mașcăuți, care fie că au avut careva semne și acestea au dispărut cu anii, fie că serveau ca semne prin ceea ce reprezentau – o stavilă verticală mare, bine observată din toate părțile la acea vreme (fig. 3).

Fig. 3. Stâlp de hotar;
Rogojeni, Florești

În 1649, pentru a hotărnicii o jumătate din satul Vascăuți au fost puși numai stâlpi de piatră⁴⁹. În 1668, la hotărnicirea părților de moșie din Sârcova au fost puși mulți stâlpi și doar doi copaci au fost crestați cu semne de hotar⁵⁰. Hotarul satului Lamanova din ținutul Sorociei a fost delimitat cu ajutorul a nouă stâlpi de piatră și patru fântâni⁵¹. Aceste exemple arată preferințele celor care fixau hotarele pentru obiecte marcatore rezistente, aflate din prisosință în partea locului.

Planurile topografice, cu câteva excepții, nu au legendă. Pe ele stâlpii de hotar sunt însemnați cu un cerc, fântânile sunt reprezentate cu două semne: un cerc circumscris în pătrat de culoare albastră (Iablona) sau un cerc albastru însoțit de cuvântul respectiv (Mașcăuți), ceea ce face dificilă identificarea lor. Planul satului Gura Căinarului (1902) are desenate șapte pietre de hotar, dar conține cuvântul „piatră” o singură dată. Pe planul moșiei răzeșești Prisaca din 1873 este scris de opt ori cuvântul „piatră” pe linia hotarului, acesta apărând alternativ cu semnul ei grafic, repetat de mai multe ori.

Pe linia hotarului sunt și morminte. Precum se știe, conform vechilor credințe, sinucigașii erau înmormântați la hotar. Se credea că dacă cineva dintre ei ar fi îngropat în cimitir, nu va ploua doi-trei ani⁵². Mormintele lor erau altfel consemnate decât ale celorlalți răposați. Adeseori li se puneă o piatră de mormânt. Treptat mormintele erau incluse într-un circuit al practicilor magice, pentru a se neutraliza intențiile agresive ale celui înmormântat. Alteori, hotarul era tras spre pietrele funerare existente deja. Pentru că și pe vremuri, ca și acum,

⁴⁹ M.E.F., vol. IV, p. 205-207.

⁵⁰ *Ibidem*, vol. V, p. 232-233.

⁵¹ *Ibidem*, p. 127-128.

⁵² Burlănești, Edineț, inf. Emilia Pleșan, n. 1927; Vădeni, Soroca, inf. Elena Cușnir, n. 1930; Alexandru Furtună, *Tradiții etnofolclorice*, în *Cornova*, p. 201.

oamenilor morți în câmp, pădure sau râu li se ridica cruce pe locul unde și-au dat sufletul. Hotârniciile referitoare la teritoriul numit actualmente Orheiul Vechi amintesc și morminte tătărești, adică un cimitir. Firește, pietrele mai mici au dispărut cu timpul, dar cele masive au rezistat. După câteva legende înregistrate în Trebujeni, Orhei, rezultă că și trădătorii erau îngropați la hotar⁵³.

Există mai multe afinități între hotare și morminte – toate reglementează accesul dintr-un spațiu în altul; în cazul mormântului, acestea controlează trecerea dintr-o lume în cealaltă. Prin pietrele de hotar și cele de mormânt se oprea în mod magic trecerea. Piatra, spre deosebire de lemn, fiind considerată în mentalitatea arhaică și tradițională neînsuflețită, trebuia să oprească accesul nedorit⁵⁴.

Adeseori, pentru conturarea hotarelor erau luate ca reper și curganele aflate pe linia de demarcare. Planul topografic al satelor Frigeni și Oiceni (1891) cuprinde cinci; cel al satului Burghelăa-Soci (1909) are pe latura est-sud a hotarului patru; tot patru sunt și pe planul moșiei Alexăndreni, Fălești (1876); pe cele ale moșiilor Soltoi, Dănuțeni, Beilești, Oiteni, Țuțora (1871) figurează câte două morminte, tot două sunt însemnate pe cel din Chiselia etc⁵⁵. Identificarea curganelor din morminte este destul de dificilă. Pentru că atunci când pe planuri e scris rusește „moghila”, nu înseamnă neapărat mormânt, ci poate fi și curgan, adică movilă în expresie locală. Un exemplu elocvent în acest sens este schimbarea numelui lui Petru Movilă în Moghila când a devenit mitropolitul Kievului. Iar în documente, curganele apar sub numele de movile. Spre exemplu, hotarele dintre Peresecina și Copileni treceau pe movilele tătărești.

⁵³ Inf. Andrei Nour, născut 1909, înregistrare din 1976. Susține că pe piatra trădătorului era scris că numai în acel loc se poate face rău; a se vedea și Gheorghe Remenco, *U istokov prekrasnogo*, Chișinău, 1975; Nicolae Chetaru, Isac Rafalovici, *Comoara pârçălabului Gangur*, Chișinău, Tiragetia, 2002, p. 87-88. Cu tot respectul pentru autorii acestei ultime cărți, de dragul adevărului științific, trebuie să avertizăm cititorii că ea conține o ficțiune privind vulturul bicefal folosit ca semn de hotar la Orheiul Vechi. A confirmat acest lucru arheologul Nicolae Chetaru când l-am rugat să precizeze faptele descrise. Arheologii n-au descoperit un stâlp cu inscripție („Meja” – „Hotar”) și cu un vultur bicefal pictat cu vopsea neagră, nu l-au rostogolit de pe stâncă în apa Răutului, cum scrie în carte. Dar e simptomatic însuși faptul că s-a recurs în acest mod la un însemn de hotar, ceea ce denotă insuficiența cunoaștere a domeniului.

⁵⁴ Eugen Bâzgu, *Semnificațiile mito-simbolice ale pietrei în gândirea populară românească*, în „Destin românesc”, Chișinău – București, nr. 3, 2001, an. VIII, nr. 31, p. 116-119.

⁵⁵ Nr. 3361-3363 din colecția Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală.

Între semnele naturale utilizate pentru marcarea hotarelor apar frecvent și copacii singulari sau pâlcurile de copaci. Se recurgea la arbori pentru că ei constituiau una din bogățiile principale ale țării și aveau o viață relativ lungă. Modul de însemnare a copacilor hotarnici era înfierarea sau scrijelirea pe ei a bourului-stemă a Moldovei sau a semnului crucii. Primele mențiuni ale bourilor apar pe la mijlocul secolului al XV-lea – „unde sunt bouri pe copaci”⁵⁶. În hotarnica moșiei Căbăești (1619-1620), figurează ca bouri de hotar mai mulți copaci: fag mare, tei mare, stejar, ulm, arțar. Iar în întreaga Moldovă, între copacii însemnați mai figurează arinul, carpenul, paltinul, jugastrul, bradul, plopul, pârul pădureț, cireșul etc⁵⁷. Frecvența fiecărei esențe este diferită. Într-o carte de întăritură a moșiei Nișcani, stejarul figurează de patru ori, teiul de două, iar frasinul și arțarul o singură dată. În documentele care vizează realități istorice din jurul Orheiului Vechi, ulmul apare cel mai des în această ipostază. Până acum două decenii lângă pădurea Selitra de lângă Trebujeni era un ulm bătrân-bătrân, fără scoarță, care pe vremuri servea ca semn de hotar. Localnicii numeau acest loc *Ulm*. Nu departe de Dănuțeni, la cheutoarea cu moșia Budești, apare pe hartă toponimul *Stejarii*. Anume stejarii erau folosiți cel mai des ca semne de hotar, ei fiind cei mai longevivi și mai răspândiți copaci în spațiul nostru.

Privitor la tehnicile însemnării limbajul, documentelor este foarte laconic: „un bour ce s-au făcut dintr-un stejar în marginea dumbrăvii”⁵⁸. Ceea ce nu ne permite să înțelegem cum erau făcute aceste semne. Dar investigațiile premergătorilor în domeniu au relevat aceste practici. „În copac s-a desemnat un bour, ai cărui doi ochi au fost sfredeliți, două bucăți de cremene s-au împins înăuntru și s-au bătut două bucăți de lemn”⁵⁹. Cremenea trebuia să împiedice cât mai îndelung cicatrizarea rănilor.

Un al doilea semn de hotar imprimat copacilor era cel al crucii, care se folosea mai rar: „de la stejarul cu cruce”⁶⁰, „copacii erau însemnați cu bour sau semnul crucii”⁶¹. Necesitatea introducerii ei a fost dictată de intensificarea nedreptăților în menținerea corectă a hotarelor.

⁵⁶ M.E.F., vol. I, 1446, p. 13-16.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 345-347.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 172.

⁵⁹ Nicolai Grămadă, *op. cit.*, p. 69.

⁶⁰ M.E.F., vol. I, p. 96.

⁶¹ L. T. Boga, *op. cit.*, p. 6; Gheorghe Burlacu, *op. cit.*, p. 518.

În documente se întâlnește și sintagma „carpen însemnat”, „brad însemnat”, „arin însemnat” care poate fi ceva deosebit de bour, căci în același text apare și „tei cu bour”⁶². Despre aceste însemne Gheorghe Burlacu scrie: „tot crestare și încrestare se numea și facerea altor semne (litere, cifre) pe stâlpi sau copaci”⁶³. Hotarnicii aveau un tipar de fier cu efigia Moldovei care, după ce era înfierbântat în foc, era aplicat pe arbori, stâlpi ca aceștia să devină bouri. Dar, de cele mai multe ori, efigia era scrijelită cu dalta sau toporul pe copac, stâlpul, bolovanul sau stânca de piatră. Acestea tot deveneau bouri, iar documentul preciza: „s-au tăet bour”. Mai rar sunt amintite pietrele de hotar numite bouri. „Bourul reprezenta un reper „legiuit” aducând certitudinea unui hotar adevărat, veșnic și nestrămutat; el întruchipa, de asemenea, siguranța și dănuirea proprietății”⁶⁴. Bourii sunt amintiți cel mai mult în documentele din secolul al XVII-lea.

Pentru a asigura durabilitatea semnelor de hotar, adeseori, sub copacii cu bour, erau puși și stâlpi de piatră. Moșia satului Cobâlcin a fost însemnată în 1663 cu șapte stejari cu bouri, cu stâlpi sub ei⁶⁵. Într-o hotărnicie a Schitului Răciula din 1799 se precizează: „au mers întâi în malul mătcii Ichelului la un stejar – au făcut un bour într-un stejar unde au pus piatră de hotar sub stejar, din care hotar au început a măsură cu funie de 10 stânjeni gospod și stânjenul de 8 palme drept la deal spre miazăzi unde păr în zarea dealului până unde s-au împlinit 25 funii și s-a făcut bour într-un tei, 10 funii – un bour într-un stejar, cari bour l-au făcut cheutoari acestei moșii și supt stejar au pus și piatră”⁶⁶.

Desigur, ne-am propus să căutăm urme ale bourilor de altădată imprimate pe vechii arbori, dar a fost imposibil să le identificăm. Este firesc, a trecut destul de multă vreme de la însemnarea lor. Sunt prea puține șanse ca acești copaci să mai păstreze urmele de înfierare sau scrijelire de acum 300 de ani. Ele s-au cicatrizat treptat și demult nu se mai observă. Apoi, o bună parte din copacii folosiți ca semn de hotar au dispărut, pentru că la acea vreme erau deja maturi sau bătrâni, altfel n-ar fi fost aleși pentru bouri. În alte cazuri, păstrarea îndelungată a copacilor bătrâni ar putea să se datoreze și faptului că serveau ca semne distinctive de hotar. Așa cum s-a

⁶² M.E.F., vol. II, p. 200-201.

⁶³ Gheorghe Burlacu, *op. cit.*, p. 519.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 520.

⁶⁵ M.E.F., vol. V, p. 94.

⁶⁶ Preot P. Mihailovici, *Nișcani: documente și tradiții*, în „Buletinul Institutului Social din Basarabia”, tom. I, 1937, p. 142.

demonstrat, orice arbore secular aflat în raza de atenție a comunităților sătești, mai devreme sau mai târziu, devenea un exponent al istoriei orale. La fel ca și alte mărturii ale trecutului, ei au fost raportați, după vechime, la marile personalități care s-ar fi odihnit la umbra lor. Astfel, au rămas în memoria colectivă: stejarul lui Ștefan cel Mare din Cobâlea și stejarul lui Ștefan cel Mare din Căpriană. Dar și „stejarul cel bătrân” din Sireți care a servit multă vreme ca semn de hotar. Copacul se afla la capătul Poienii lui Simion Drăghici, deasupra moșiei Bivol și avea o scorbură mare în tulpina sa groasă, pe care o cuprindeau șase oameni. În 1942 el a fost reprezentat pe sigiliul primăriei și emblema satului⁶⁷.

În mai multe cărți de întăritură se remarcă faptul că dregătorii nu găseau atât de ușor copacii-bouri, că semnele dispăreau cu tot cu copaci. Urmele lăsate de hotarnici pe trunchiul arborilor se cicatrizau, se astupau treptat. Uneori copacii se uscau, ardeau loviți de fulgere sau erau distruși de oameni. Ca să observăm cât de repede au dispărut copacii seculari din peisajul cultural al satelor în plin secol XX, vom face referință la cei protejați de stat. În 1975 erau luați sub ocrotirea statului 372 copaci seculari, din 405 atestați⁶⁸. Comparând lista lor, se observă că cei mai bătrâni și mai numeroși sunt stejarii pedunculați, mai precis 265 arbori. Vârsta lor nu este foarte mare. Cu excepția stejarului lui Ștefan cel Mare din Cobâlea, care avea atunci în jur de 600 de ani, și cel din Căpriană, de peste 450, plus alți patru de 400 ani, ceilalți atingeau cu greu o vârstă remarcabilă. Am comparat această listă cu alta, publicată după 22 de ani, ca anexă la *Legea privind fondul ariilor naturale protejate de stat*. Între timp au dispărut stejari multisecolari: nouă (din raionul Orhei, de peste 350 ani fiecare), nouă (Nisporeni), opt (Strășeni), patru (satul Ciutulești), doi (Trestieni, Briceni), doi goruni (Căpriană) etc⁶⁹. Luând în considerare mai multe toponime minore care trimit la anumiți copaci, am putea presupune că în trecut pe aceste locuri au fost copaci importanți care demarceau pământurile.

Un alt semn de hotar inspirat după modelul munților sunt movilele. Ele erau făcute astfel ca să se vadă de la una la alta, încât ridicându-te pe cea din mijloc trebuia s-o vezi pe precedenta și pe următoarea, la fel ca în cazul pietrelor de hotar. Ca să le înscrisie mai clar în cuprinsul orizontului, ridicau movile pe zarea dealului, pe malul

⁶⁷ Nicolae Olaru, *Sireț*, Chișinău, 2002, p. 29.

⁶⁸ Iu. P. Cravciuc, B. N. Verin, I. M. Suhov, *Zapovedniki i pamjatniki prirody Moldavii*, Chișinău, Editura Știința, 1976, p. 237-259.

⁶⁹ *Legea privind fondul ariilor protejate de stat*, nr. 1538, din 25. 02. 1998.

apelor, la gura văilor, în lungul drumurilor. Era o vizualizare permanentă a acestor însemne, asigurată de la distanță. Mărturii valoroase ale acestor însemne de hotar sunt gravurile lui I. G. Muntz realizate în anii 1781-1784 în bazinul Nistrului. Autorul a surprins mai multe movile pe crestele dealurilor, iar în lungul drumului – stâlpi de piatră nu prea înalți, care se deosebesc de crucile de piatră, fixate și ele⁷⁰. Unele sate, neavând la îndemână alte posibilități de marcarea a hotarelor, foloseau numai movilele pe care le ridicau din țărână. Astfel, „în anul 1859 pământurile moșiei Mingir au fost demarcate de cele ale moșiei Tomai prin nouă movile, de cele ale moșiei Cuhurlui prin cinci, Ceadâr prin 10 și Horjești prin 6. Movilele erau, de regulă, făcute pe crestele dealurilor. Uneori de la o movilă la alta era trasă o brazdă”⁷¹.

4. Interpretarea textelor

Cele mai vechi surse clare despre hotare sunt cărțile domnești. Scrise într-un limbaj specific vremii, ele confirmau juridic dreptul proprietarilor asupra unui teritoriu. Textele istorice vizând practica împărțirii pământului și luării în stăpânire sunt mărturii ale gândirii imaginare. Jacques le Goff susține că documentele cu care lucrează istoricul pot conține toate, fără îndoială, o doză de imaginar. Cu atât mai mult, „cel mai prozaic dintre hrisoave poate fi comentat din punctul de vedere al conținutului în termenii imaginarului”⁷².

În secolele XV-XVIII, dată fiind puțină utilizare a scrisului, deoarece cultura noastră continua să fie preponderent orală, orice scriere căpăta valențe deosebite. Orice scriere și, întâi de toate, documentele domnești se numeau cărți. Cine avea carte avea și pământuri. De unde a apărut și zicala *Ai carte, ai parte*. Textul unei asemenea cărți era foarte codificat. „Formulele din protocolul inițial, clauzele finale, datarea, lista martorilor, ca să nu mai vorbim de textul propriu-zis, reflectă, pe lângă situații concrete, și un mod de imaginare a puterii stăpânitoare, a societății, a epocii, a justiției etc”⁷³.

Să ne oprim puțin asupra interpretării acestor texte, pentru a releva instrumentarul cu care se opera în procesul elaborării lor. Deja pe

⁷⁰ Nr. 14522 din colecția Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală, în special lucrările: „Popas la drum”, „Cârciumă” și „Popas aproape de Bender”.

⁷¹ Mihai Gribincea, *op. cit.*, p. 80.

⁷² Jacques le Goff, *op. cit.*, p. 8.

⁷³ *Ibidem*.

vremea lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare o carte de danie sau întăritură avea o structură bine elaborată, care cuprindea esența actului legalizat și toate însemnele legalizării, specifice vremii, pentru ca faptul să capete cea mai mare putere. În acest scop, la începutul documentului domnitorul se nominaliza, precizând că are puterea supremă în stat și o deține de la Dumnezeu. Spre exemplu, cele mai vechi dintre ele încep cu formula „Din mila lui Dumnezeu” (în primul volum din seria **M.E.F.** formula a fost tradusă prin „Cu mila lui Dumnezeu”). Ștefan cel Mare a introdus și al doilea început: „În numele Tatălui și al Fiului, și al Sfântului Duh, Sfânta Troiță”. Cel mai frecvent a fost utilizată totuși formula „Din mila lui Dumnezeu”. Prin ea domnitorii invocau și participarea puterii divine la elaborarea actului, trecând-l astfel sub incidența puterii absolute. Apoi, arăta că aceasta este voia sa, a copiilor săi și a fraților săi, credința tuturor boierilor moldoveni mari și mici, martori la elaborarea documentului. Încât decizia devenea autentificată de toți cei care aveau dreptul de a decide, eliminându-se în acest mod motivele reinterpretării faptului săvârșit. Pe atunci primeau sate cei care slujeau instituția domnească „cu dreaptă și credincioasă slujbă”. Motivul fiind amintit în două locuri ale documentului, la început când se preciza de ce i se dă cuiva pământul în cauză și ulterior când se reamintea caracterul imuabil al documentului. Imediat după fraza care preciza teritoriile dăruite sau întărite, se recurgea la o dimensionare în timp a faptului săvârșit. Pământurile deveneau ale celui nominalizat „în vecii vecilor și copiilor lui, și nepoților și strănepoților lui, și răstrănepoților lui / întregului neam al lui/, / cine va fi mai îndeaproape / în vecii vecilor și niciodată neclintit”⁷⁴. Astfel, faptul era înscris și în dimensiunea viitorului. Recursul la înveșnicirea lui era susținut și de argumentarea temporală a trecutului. Când se amintea despre hotare, se preciza: „și au întărit hotarele vechi, pe unde au fost din veac”, „pe unde au hotărnicit și au folosit din veci” sau „după hotarele vechi, pe unde din veci au folosit”. Apoi era vizată dimensiunea viitorului: „iar după a noastră viață, cine va fi domn dintre copiii noștri sau din neamul nostru sau pe cine Dumnezeu va alege să fie domn al Țării noastre, al Moldovei, acela să nu strice a noastră danie și întăritură, ci să le dea și să le întărească, fiindcă le-am dat și le-am întărit”⁷⁵. Operând cu aceste formulări se conferea mai multă validitate faptului săvârșit, certitudine, siguranță. Sedentarismul traiului

⁷⁴ **M.E.F.**, vol. II, 1420, p. 29.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 320.

comunităților sătești solicita garanții de durată oricăror schimbări operate în sistemul de proprietate funciară. Cartea era adresată tuturor „celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se”, aici oralitatea culturii fiind foarte transparentă, adică de prescripțiile cărții trebuiau să țină cont toți.

Dar nici aceste garanții nu erau suficiente. Deja la 1407, pentru a spori puterea documentelor și a impune imuabilitatea lor se recurgea la forța blestemului scris, procedeu care ulterior va deveni destul de frecvent în texte. Blestemul este un act de magie verbală de mare forță în culturile tradiționale. „Iar dacă alt domn le va clinti fără vină, acela să fie blestemat de Domnul Dumnezeu și de preacurata lui maică, și de 12 sfinți și fruntași apostoli, și de 318 sfinți părinți de la Nicheia, și de toți sfinții”⁷⁶. Alt blestem este și mai dezvoltat: „iar cine va încerca să risipească a noastră danie și tocmeală, unul ca acela să fie blestemat, și de trei ori blestemat de Domnul Dumnezeu, și de arhistrarul Mihail și Gavriil, și de alte fără trup puteri, și de curatul și slăvitul proroc, și protopărinte, și botezătorul lui Hristos, Ioan, și de 12 apostoli”⁷⁷. În general, blestemul este legat de Biblie; cele invocate de cărțile domnești, uneori și de zapise, au aceeași sorginte religioasă.

La sfârșitul textului cărții, pentru credibilitate, „pentru mai mare întăritură” era numit cel care a scris documentul, alteori el adăuga partea sa de legământ: „și eu încă mi-am pus iscălitura me să hie de mare credință”; era precizat faptul că se atâră pecetea domnitorului și se scria data. Cartea scrisă în acest mod era inclusă imediat în categoriile totale ale timpului: trecut, prezent, viitor; era trecută sub incidența puterii absolute: divine, politice, succesoriale; era adresată tuturor celor care aveau anumite atribuții la document sau puteau avea pe viitor. Toate cele stipulate în ea erau incluse în parametrii eternității.

Dar creșterea demografică, dezvoltarea tehnicii și a relațiilor sociale în contextul desacralizării vieții, duceau iminent la fărâmițarea moșiilor și schimbarea tot mai frecventă a hotarelor. Pentru a evita mărturiile false, la confirmarea și întărirea hotarelor se citeau cărți de blestem. În 1740 târgoveții din Chișinău au împresurat moșia Buiucani; pentru a reconstitui vechiul hotar „am chemat târgoveții și pe alți împregiurași, și întâiu le-am cetit carte de blăstăm, ce-au adus sfinția sa părintele arhimandritul, făcută asupra celora ce ar ști pe unde au îmblat hotarul vechiu și n-ar mărturisi (...) au mărturisit cu sufilele lor pe

⁷⁶ *Ibidem*, p. 30.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 328, 1488; p. 188-189; *ibidem*, vol. II, p. 201, 218; p. 266, 350, 1589, 1599; *ibidem*, vol. I, 1546, p. 55-58; p. 175-176, 191; *ibidem*, vol. VIII, p. 227.

unde au știut că a îmblat hotarul”⁷⁸. Blestemele erau gândite de fețele bisericești. Cele mai grele erau scrise în cărțile de blestem făcute de reprezentanții Bisericii. Iată un fragment din cartea de blestem făcută de arhiepiscopul și mitropolitul Sucevei împotriva celor care ar dori să intre în moșia mănăstirii aflată în Buiucani, pe Bâc, sau ar cunoaște și tănuiesc pe unde merg cu adevărat hotarele moșiei: „unii ca aceștia, toți împreună, să fie blestemați și afurișiți de Domnul Dumnezeu și de precurata maică a sfinției sale, de 12 sfinți verhovnici apostoli, și de 318 părinți de la Nicheia; fierul, pietrele, lemnele să putrezească și să se risipească, iară trupurile lor să stea întregi, partea lor să fie cu Iuda (...) și în viața lor procopseală să nu aibă și iertare să nu fie; și de smerenia noastră să fie afurișiți și dați anafemei maranafa”⁷⁹. Oamenii se temeau de aceste cărți, iată de ce uneori chiar dacă erau siguri de mersul hotarelor, evitau s-o primească: „în frica lui Dumnezeu au arătat hotarele moșiei „neprimind carte de blestem”⁸⁰.

Hotarele și cele hotărâte trebuiau să rămână imuabile. „Iar cine va îndrăzni să distrugă și să strice a noastră danie și așezare să nu fie iertat de domnul Dumnezeu”. Cine muta hotarul „cu puterea sa” era amendat. Cu toate aceste asigurări, încălcarea hotarelor devenea o practică cotidiană și judecățile pentru recuperarea pământurilor deveneau interminabile. De atunci a rămas vorba *Un sac de hârtie și un petec de moșie* care se spunea despre răzeșii nevoiți să-și apere pământul prin judecăți.

Erau respectate și alte condiții care ar fi trebuit să garanteze rezistența actului săvârșit. La porunca domnitorului, dregătorii (pârcălabii, vătavii, căpitanii de margine, în postură de hotarnici etc.) se ocupau de stabilirea sau restabilirea hotarelor. Ei aduceau și citeau cartea domnească cu porunca domnitorului, iar la procesul de hotărnicire erau invitați toți megieșii cei care aveau ca dovadă a moșiiilor cărți, alți proprietari vecini ca martori, numiți „oameni buni și bătrâni”, „toți răzeși și împrejurași”. Aceștia trebuiau să mărturisească despre corectitudinea hotarelor pe ce aveau mai scump – pe sufletul lor,

⁷⁸ *Ibidem*, vol. VIII, 1740, p. 155.

⁷⁹ *Ibidem*, vol. I, p. 340.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 345; de teama unei astfel de cărți, în 1783, când încheiau hotărnicia moșiei Iurceni, hotarnicii au fost nevoiți să facă parte unui preot „ca să nu se împărtășească cu blestem”, deși acesta nu avea alte documente asupra pământului revendicat. A se vedea Aurel V. Sava, *Răzeșia Iurcenilor*, în „Anuarul Institutului Social Român din Basarabia”, tom. I, Chișinău, 1937.

de care se îngrijeau atât de mult fiind buni creștini: „dacă am văzut atâția oameni buni și bătrâni, mărturisind cu sufletele lor”. Sau: „au adus 24 de oameni buni și bătrâni și au jurat pe sfânta evanghelie”. Ajuțați de acești martori, hotarnicii trebuiau să hotărnicască „după cum va fi mai drept”, „după cum veți găsi cu dreptate după sufletele voastre și cu oameni buni și megieși așa să tocmiți și să hotărniciti semne”. Incertitudinile la marcarea și măsurarea pământurilor, perenitatea documentelor care autentificau dreptul de proprietar, condițiile istorice vitrege păstrării oricăror mărturii documentare și însemne de hotar complicau corectitudinea întreținerii hotarelor. Bătrânii care cunoșteau în virtutea tradiției educaționale semnele de hotar, pentru că au fost bătuți de mici sau păruți pe la semnele de hotar, ca să nu le uite când vor crește mari și să le respecte, mergeau reconstituindu-le treptat pe linia vechiul hotar cu o brazdă de pământ pe cap, luată tot de pe hotar, săvârșind *jurământul cu brazda pe cap*. Tot ei jurau înaintea domnitorului când acesta judeca privind autenticitatea sau strămbătatea anumitor hotare. Conform *obiceiului pământului* erau convocați 12 sau 24 de jurători pentru a elucida o contradicție sau o pretenție teritorială, ceea ce implica un mare număr de oameni cu memorie bună. Sau jurau la judecată cu traista cu pământ pe cap, pământ adus tot de la hotarul în cauză. De la aceste obiceiuri străvechi își au originea zicătorile *A veni cu traista în cap* și *A jura cu brazda în cap*, în semn că martorii spun numai adevărul. Se credea că dacă bătrânul va greși semnele de hotar sau va spune neadevărul se va face brazdă de pământ, adică va muri⁸¹. H. H. Stahl, regretând faptul că cercetătorii mai vechi n-au fixat semnificațiile acestei cutume, precizează: „de fapt, luarea pământului pe cap, pe grumaji, cu sau fără traistă, simbolizează blestemul pe care și-l ia pe cap cel care jură fals: tot pământul pe care l-a furat cu jurământ strămb, e menit să-l apese pe cap, așa cum simbolic îl apasă brazda pe care jură”⁸². Către sfârșitul secolului al XVIII instituția *oamenilor buni și bătrâni* jurători și îndreptători de hotar începe să piardă din importanță. A început să se pună accent pe cărțile de blesteme, pe jurământul făcut pe cărțile sfinte în biserică, pe scrierea multor documente doveditoare de drepturi asupra pământului.

Era foarte mare responsabilitate să împarți pământul, precum și să faci dreptate în cazuri de încălcare și de îndreptare a hotarului.

⁸¹ *Proverbe și zicători*, Chișinău, Editura Știința, 1981, p. 69.

⁸² H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 187.

Memoria colectivă, în principal memoria bărbaților, era garantul acestei corectitudini. Cel care a participat la aceste măsurări era suspectat de greșeli toată viața. Dacă înainte de moarte se chinuia mult, pentru a-i ușura chinurile, i se aducea în cameră o prăjină sau alt instrument cu care a măsurat pământul, ca să i se ierte eventualele greșeli⁸³. Până și despre Alexandru Macedon, cel care a cucerit imense teritorii, se credea că a murit pentru că a participat la măsurarea pământului⁸⁴. Pământul era considerat sacru și orice acțiune privind împărțirea, hotărnicirea, reactualizarea hotarului lui intra sub incidența ritului. Consemnarea, consacrarea, apărarea limitelor hotarului, dar și comunicarea celor hotărnicite, toate erau multiplicare în mai multe limbaje, coduri, semne, simboluri, apoi corelate, articulate, pentru a da trăinicie celor hotărâte.

Numai o parte dintre documente precizează foarte concret hotarele, atunci când stabilirea lor sau reconstituirea implica anumite dificultăți. Marea majoritate a lor sunt foarte simple. Porunca domnească privind schimbările din interiorul marelui hotar al localităților era un îndemn ca localnicii, principalii păstrători ai memoriei colective să se implice în precizările teritoriale. Hotarele și semnele de hotar erau considerate de neatins, încât și oamenii uitau de semnele care le marcau.

Toate aceste prescripții aveau ca scop dimensionarea în timp a hotărnicirii, apărarea hotarelor, înscrierea acestui fenomen în ritmurile specifice culturii tradiționale de păstrare îndelungată a celor înfăptuite.

5. În loc de concluzii. Hotarul ca margine a spațiului culturalizat

Prima funcție a hotarelor statului, satului, dar și a moșiei sau a ocinelor sale consta în a demarca un teritoriu ca proprietate, în cadrul căruia comportamentele proprietarilor și străinilor trebuiau să difere substanțial. Concomitent cu aceasta, hotarul are și multe funcții simbolice. El este bivalent: desparte și unește, este sfârșit și început, este profan, dar prin el se reactualizează sacrul. Treptat, hotarul cumulează însemnele difuzate de centru, devine exponentul întregului pe care-l apără și reprezintă.

Mitologia populară, generată de mentalitatea mitică, construită,

⁸³ T. T. Burada, *Datinele poporului român la înmormântări*, în *Opere*, București, 1978, p. 22. Pământul mai era măsurat cu funia, otgonul, lanțul de fier, lanțuhul a căror mărime avea la bază stânjenul cu lungimea de 8 palme domnești.

⁸⁴ Elena Niculiță Voronca, *op. cit.*, p. 298.

la rândul ei, pe un număr finit de principii mitice devenite modele de gândire arhetipală, a rezervat hotarelor semnificații foarte importante, construite în relație cu centrul. După Mircea Eliade, dacă centrul oricărui spațiu concentrează multiple semnificații benefice, sacre, în opoziție cu acesta, hotarele căpătau semnificații profane, malefice⁸⁵. Hotarele, ca limită spațială, erau folosite pentru a exclude fenomenele periculoase sau pentru a atrage fenomenele dorite. Spațiul își are începutul din centru și se termină la hotar. Prin această localizare, hotarele deveneau mediatori ai lumilor. Funcțiile lor magice constau în medierea marilor conflicte rituale ale reînnoirii timpului sacru, reînnoirii vieții sociale, afectată de marile cataclisme sau marile schimbări. Literatura de specialitate, prin contribuția specială a lui H. H. Stahl, Ion Ghinoiu și Andrei Oișteanu⁸⁶, propune un întreg repertoriu al practicilor magice săvârșite la hotar, pe care le vom generaliza.

Cultura tradițională a păstrat multe fapte care denotă că pe vremuri hotarul era strict, ca de la Dumnezeu dat. Hotarul satului asigura circuitul închis al vieții. Cei născuți în perimetrul lui, acolo trebuiau să fie înmormântați, tot spre binele comunității. Această credință stă la baza obiceiul aducerii trupului celui decedat pentru a fi înmormântat la baștină sau, mai târziu, ca o reminiscență a acesteia, aducerea țărâniei din locul unde a fost înmormântat omul, ca un material care l-a absorbit pe cel mort. Neputrezirea, adică necontopirea ulterioară a omului mort cu pământul, era considerată un mare păcat, suspectată de rea credință și invocată în blestemele grele. Înhumarea, adică localizarea celui răposat, întâi de toate în pământul baștinii, rămâne o credință respectată până în prezent. În cazuri de înec sau alte nenorociri, când trupul decedatului nu poate fi recuperat, apropiații nu-și află liniștea până nu-l găsesc și înhumează creștinește.

Tot în legătură cu această credință, pe vremuri, se interzicea înhumarea străinilor în vatra altei localități. La sfârșitul veacului al XVIII-lea satul Furceni, Orhei, a refuzat să permită îngroparea unui luptător suedez sub motiv că este străin și că „la învierea morților, n-o să-l recunoască băștinașii”⁸⁷. Dacă era periclitat echilibrul naturii, se considera că este o urmare a încălcării acestei interdicții. Spre exemplu, când nu ploua multă vreme crucile celor veniți de peste hotarele satului

⁸⁵ Mircea Eliade, *Mitul eternei reînnoarceri*, în *Eseuri*, București, Editura Științifică, 1991, p. 15-34, 45-69.

⁸⁶ H. H. Stahl, *op. cit.*, Ion Ghinoiu, *op. cit.*, Andrei Oișteanu, *op. cit.*

⁸⁷ *Călători străini prin Țările Române*, vol. VIII, București, 1983, p. 355.

și înmormântați în cimitirului lui erau smulse și aruncate pe apă, ca să plouă⁸⁸. Crucea este simbolul universal al unirii tuturor punctelor spațiului, este cea care întreține comunicarea decedatului cu toate lumile universului. Odată scoasă de pe mormânt, ea îl exclude din circuitul cosmic pe cel mort. Aruncarea ei în apă are ca motiv invocarea regenerării, reînceperii unui nou ciclu vital. Conform obiceiului țării, stăpânul moșiei plătea despăgubiri dacă pe pământurile lui era descoperit un om mort. De unde reiese, în mod indirect, că omul era răspunzător de viața celor care treceau pe pământurile sale. Nu se dădea voie să treci hotarul prin orice loc. Dar când oamenii erau nevoiți să-l treacă, își făceau cruce, ca să nu pățească ceva rău.

La sud, când alaiul nunții scotea mireasa din sat pentru a o duce în satul mirelui, flăcăii se întreceau până la hotar (brazdă). Invocarea anumitor fenomene dorite, precum este ploaia pe vreme de secetă, ori îndepărtarea celor nedorite, precum sunt molimele periculoase pentru oameni și animale sau grindina – toate la hotar se făceau.

Hotarul ajută centrului să-și mențină calitățile. El fixează linia externă a sacralui, iar indirect se afla sub auspiciile lui. Relația lui cu sacrul s-a stabilit în momentul întemeierii localității și moșiei, când s-a tras brazda în jurul lui. El a fost apoi periodic reactualizat prin rituri atunci când se sfârșea anul și, odată cu el, se diminuea sacralitatea sau când molimele ori cataclismele afectau condiția normalității vieții din hotarele lui. Riturile practicate cu aceste ocazii denotă că prin fixarea hotarelor comunitatea tradițională se implică în multiple relații. Întâi de toate, comunică cu natura. De la ea preia terenuri, asimilându-le ritual și trecându-le sub incidența culturii. Marcarea hotarelor este o reglementare a comportamentelor și față de natură. Odată fixate, ele nu trebuiau atinse. Puteau fi reactualizate dacă viața comunității era afectată în mod real sau magic. *Jurământul cu brazda pe cap* sau *jurământul cu traista în cap* constituie o sincronizare a memoriei omului cu cea a pământului. Ceea ce rămânea să aparțină și în continuare doar naturii era numit în expresie medievală „loc de pustie”, în sensul pustiu de oameni, nelocuit de ei, dar aparținând în realitate domnitorului. În expresie populară aceste locuri sunt amintite prin fraza „Ducă-se pe pustii”. Cuvintele descântecelelor le amintesc numindu-le locuri pustiite, „unde glas de voinic nu se aude”, „unde voinicii nu chiuiesc”, „unde fată mare nu joacă / costiță nu împletește”, „unde cucoș

⁸⁸ Câșlița-Prut, inf. Vitalie Orloi, născut în 1977, înregistrare din 1994.

nu cântă”, „unde biserică nu se face”, „unde Dumnezeu nu se pomenește”. Răul este trimis „peste 99 de hotare”, adică într-o depărtare nedefinită, „la 99 de hotare nehotărâte”⁸⁹, într-un spațiu neînchis de cercul apotropaic al hotarului, care poate fi niciunde. Sunt locuri neculturalizate încă, aflate în jurisdicția maleficului.

Prin stabilirea hotarelor, comunitatea sătească intră în relații și cu forțele dominante ale naturii, grațitudinea cărora o invocă mereu. Limbajul sacru al cărților domnești, cărțile de blestem chemate să sporească teama pentru ignorarea hotarului, jurământul pe Sfânta Evanghelie sau în biserică sunt modalități mai târzii de manifestare a acestei relații.

Delimitările teritoriale vizează și relațiile cu alte comunități umane care locuiesc dincolo de perimetrul hotarelor localității date și care sunt percepute ca o alteritate. Perceperea spațiului natural și a celui aparținând alterității culturale este una epicentrică. Alte moșii, aparținând satelor din jur, erau înțelese ca domenii ale străinătății. Astfel, prin hotarul mare care marca marginea posesiilor satului și în care intrau: vatra unde era amplasat satul, moșia unde erau pământurile lui, pădurile și apele (iazurile și heleșteiele), după principiul *noi/ei*, lumea era împărțită distinct în două părți: în spațiul stăpânit de comunitate și în cel al străinătății, aparținând naturii și alterității culturale. Cel aflat între hotarele mari ale localității avea trăsături esențialmente benefice, iar cel de dincolo de hotare era considerat o sursă a maleficului, incertitudinilor, necontrolabilului.

În practica culturală aspectele cosmogonice, teogonice și sociale ale acestui proces se întrepătrund, conferind mai multă durabilitate hotărniciei.

Spațiul și hotarul, ca una din limitele lui culturale, sunt percepute de colectivitate din perspectiva imaginarului. În perimetrul moșiei este creat un al doilea Cosmos, unul cultural, ca o replică a celui real. Epicentrul lui este fixat în centrul satului, devenit instantaneu și *centrul pământului*, *axa lumii* (*axis mundi*) sau *buricul pământului* în expresie populară. El este și epicentrul sacralității localității, spațiul suprasaturat de sacralitate de la care spre margini, către hotare, sacralitatea este discontinuă. În raport și în opoziție cu centrul, hotarul este spațiul de concentrare a maleficului, dar și o limită spațială în perimetrul căreia erau posibile riturile de reinstaurare a sacrului.

Hotarul a fost mereu în custodia memoriei colective: mitice, folclorice, istorice. Memoria colectivă, conform aprecierii lui H. H.

⁸⁹ Artur Gorovei, *Folclor și folcloristică*, Chișinău, Editura Hiperion, 1990, p. 174-175.

Stahl, durează atâta vreme cât durează adunarea efectivă, în obște, a tuturor membrilor colectivității⁹⁰. Dificultățile cu care sunt reconstituite acum aceste repere, denotă în mod indirect neputința comunităților de a reactualiza anumite straturi ale memoriei colective. Este o realitate confirmată în mai multe domenii ale memoriei colective. Dintre toate ariile spațiului cultural românesc, acesta pare să fie cel mai mult marcat de refuzul de a recurge la memorie. Refuzul poate fi un rezultat al schimbărilor continue provocate de multele evenimente istorice care s-au produs în acest spațiu. Presiunea lor a afectat continuitatea memoriei, au favorizat perpetuarea unei memorii selective, superficiale. Sau, poate, la crearea ei a acționat o mai veche atitudine față de pământ când el era al tuturor, la fel ca apa. Dar pământul a început demult să fie stăpânit, moștenit, ceea ce a generat o atitudine controversată față de acest proces, exprimată și de H. H. Stahl: „mentalitatea profund devălmașă a satelor noastre păstrează, până aproape în zilele noastre, unele trăsături direct ostile împotriva acestor limite de proprietate, fie ele garduri sau haturi. Un întreg folclor se creează pentru a exprima acest sentiment dușmănos proprietăților sau, mai bine zis, a ocinilor”⁹¹. Persistența acestei atitudini față de întregul, reprezentat de sat, ar putea fi un argument indirect privind existența mai îndelungată a acestei stări comunitare față de cea a pământurilor împărțite pe moșii.

În satele de răzeși și mazili: Rudi, Nișcani, Seseni, Țăra, Hirișeni, Cenușa etc. memoria colectivă este mai puternică decât în satele de țărani. În primele se ține bine minte vechea împărțire a moșiei pe bătrâni, cine sunt descendenții pe bătrânie. Spre exemplu, la Rudi, am atestat singurul uric din Republica Moldova păstrat în mod privat. Este o relicvă din 23 noiembrie 1470, și se păstrează în familia medicului Nicolae Rudi. Cartea de întăritură reprezintă un pergament de aproape un metru pătrat, de culoare roz pal pe partea interioară, mai bine păstrată, pe care scrie cu litere cafenii în slava veche. În josul paginii stă sigiliul. Anume aceste sate au reușit altfel să-și păstreze și pământurile și celelalte bogății.

Chiar dacă prin fixarea hotarelor se consfințează juridic o realizare recentă sau se confirmă una mai veche, reactualizându-i-se temeiurile, toate limbajele antrenate în surprinderea și dimensionarea temporală a acestor realizări, semnele de hotar, textele scrise sau planurile

⁹⁰ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 80.

⁹¹ *Ibidem*, p. 184.

topografice erau în egală măsură adresate și urmașilor, pentru că se urmărea rezistența în timp a celor legalizate. Astfel, prezintă interes cum erau codificate mesajele către urmași, ca să fie înțelese și respectate. Textele literare sunt elaborate după tipare ale vremii, conțin mesaje codificate după anumite reguli, pentru ca să fie mereu clar percepute. Ele constituie o probă de modelare semiotică a mesajelor, care se doreau a fi înțelese și respectate peste veacuri. Este un exercițiu semiotic exersat în spațiul nostru pe parcursul mai multor secole, care, deși a respectat tiparele tradiționale, pentru a fi util domeniului, a fost nevoit să se adapteze, ca să facă față solicitărilor sociale. Iată de ce limbajul și structura cărților domnești și a ispisocelor din diferite secole sunt diferite. Ele erau complementare obiceiurilor țării privind păstrarea și reglementarea hotarelor.

Pe vremuri, hotarele și însemnele lor au constituit o sursă inepuizabilă de conflicte, neînțelegeri și judecăți menținute de-a lungul deceniilor, din generație, în generație. Verificate mereu, până la mijlocul secolului al XX-lea, mai târziu, ca rezultat al colectivizării, ele au devenit greu de identificat fie și ca un exercițiu al conștiinței istorice a localnicilor. Semnele de hotar, cândva foarte rezistente, alese special ca să fie repere sigure peste ani, n-au fost documentate ca imagine de cercetătorii istoriei acestui spațiu, inclusiv de cei ai istoriei localităților. Au rămas în istorie hotarele renumite: hindichiul lui Halil-Pașa, Valul lui Traian, satele din ținutul Hotărniceni care erau ca hotar între tătari și moldoveni.

Cele analizate permit evidențierea a trei etape de fixare a hotarelor în practica tradițională. În prima etapă, dominau relațiile dintre comunitate și natură, comunitate și divinitate. Nu existau semne speciale de hotar, linia separatoare stabilită pe semnele naturale fiind considerată sfântă. Hotarele erau sub auspiciile mitului, *obiceiului pământului*, domnitorului. În cea de-a doua etapă, intervenită după scăderea ponderii sacralității în conștiința socială, pe lângă însemnele naturale folosite anterior, s-a recurs și la semne culturale special elaborate: instalarea stâlpilor de hotar cu însemne de proprietate sau de apărare și imprimarea pe copaci a bourului ca stemă a Moldovei. Practicile sociale de menținere a rosturilor hotarelor devin cele mai importante, concomitent crește rolul documentelor domnești în confirmarea și reglementarea lor. În cea de-a treia etapă se recurge tot mai frecvent la documentele scrise ca o dovadă a posesiei asupra pământului, iar ca rezultat acestea își pierd treptat caracterul sacru, la reglementarea pe cale juridică a corectitudinii hotarelor, la împărțirea prin hotare a moșiilor în cadrul marelui hotar al satului și la înmulțirea însemnelor de hotar.

Am considerat important să punem în valoare tehnicile prin care cultura tradițională a structurat și a legiferat spațiul, conferindu-i individualitate. Spațiul remodelat de gândirea simbolică preia și etalează însemnele identitare reiterate de familie, grup, localitate, stat, încât urmărind scopul marcării hotarelor cu însemne cunoscute de către localnici, dar și de cei care le aplicau, s-a recurs la antrenarea în acest limbaj a unei diversități importante de însemne. Ca rezultat, hotarul devine o marcă a comunității. Conștientizarea locuirii comunității în perimetrul unui spațiu determinat, conduce la identificarea grupului uman cu locul în care trăiește, acesta fiind considerat sacru, exclusiv.

Abstract

The paper approaches the tradition of setting boundaries and boundary signs in the area east of Prut River, on the basis of various categories of items (princely books, topographic plans, images of the boundary poles, field records and folkloric works). Within the life of the traditional village, the boundary, limiting the space in the custody of the community, becomes an identity mark of the site and its lands. The village community is responsible also for the life going on within its limits. By setting the boundaries, the community would involve in relations with nature, divinity, neighbouring human communities, and this would suppose that the limited territory would integrate the cosmos, the sacred and the legal aspects of life.

The above analysis allows to point out three phases in setting the boundaries according to the traditional practice. The first phase would be dominated by the relations to the nature, community and divinity. There were no special boundary signs, the separating line established according to the natural signs was taken for granted. The boundaries were under the auspices of the myth, the local tradition and the prince. In the second phase, which took place once the importance of sacredness diminished in the social conscience, apart from the natural signs previously used, the cultural signs elaborated on purpose also started being used: the mounting of boundary poles with marks of property or of defense and the impression on the trees of the aurochs – the coat of arms of Moldavia. Social practices of maintaining the role of the frontiers become the most important, together with the increasing role of princely documents in their confirmation and regulation. During the third phase, written documents have been more and more often as a proof of ownership, and as a result their sacredness is little by little lost, in the case of the juridical regulation of the correctness of the frontiers, of the division through frontiers of the manses within the bigger land of the village, and of the multiplication of the boundary marks.